

УДК 343.21:349.22(477)  
DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.1.3>

**М. Д. Ждан**

кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін і трудового права  
імені професора О. І. Процевського  
Харківського національного педагогічного університету  
імені Г. С. Сковороди

## ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В ЧАСТИНІ ОХОРОНИ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

*У статті розглядається історія становлення та розвитку кримінального законодавства України в частині охорони трудових відносин. Вказується, що розвиток трудового законодавства та його кримінально-правового захисту не корелюються, що пояснюється ретроспективними особливостями, тривалою відсутністю взаємоузгодженості між міжнародним та українським законодавством. Можна сказати, що теоретично ґенезу кримінально-правового захисту трудових прав громадян можна етапізувати наступним чином: 1) друга половина XIX ст. – перша половина XX ст. – скасування кріпацького права, індустріальний розвиток із поступовою інтеграцією трудових відносин у промислову практику; створення першого кодифікованого українського акту, котрий регулював трудові відносини (Кодекс законів про працю РСФРР, прийнятий у 1918 році); 2) 1941–1945 роки – період занедбання трудового та кримінального законодавства, погіршення становища працівників через воєнні дії; 3) 1945–1991 роки – відновлення правового становища працівників із наступним прийняттям Основ законодавства СРСР і союзних республік про працю та КЗпП УРСР; 4) 1991 – до сьогодні – регулярна робота над Кодексом законів про працю; створення у Кримінальному кодексі 2001 року окремого розділу, присвяченого захисту трудових прав громадян; період створення повноцінної кримінально-правової бази для захисту трудових прав людини. Підсумовано, що остаточно інститут захисту трудових прав людини, у тому числі – кримінально-правового відбувся лише у XXI столітті. У чинному Кримінальному кодексі 2001 року було передбачено V розділ «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. Достатньо широкий перелік протиправних діянь, котрі посягають на нормальні трудові відносини, обумовлений прийняттям Конституції України, котра визнала людину, її права та свободи найвищою цінністю, котрі мають охоронятися усіма засобами, у тому числі – засобами кримінального права.*

**Ключові слова:** трудові права, кримінальне законодавство, кримінальне правопорушення, громадяни, історія, ретроспектива.

Захист будь-яких суспільних відносин завжди розпочинається із встановлення кримінально-правових заборон та відповідних репресій, котрі мають місце у зв'язку із порушенням останніх. Саме тому, не применшуючи значення кримінологічної політики та стратегій запобігання, ми не можемо не звернути увагу на те, що кримінологія за своєю сутністю є допоміжним інструментарієм у межах кримінально-правової політики. В цьому контексті показовим аспектом є і те, що кримінальне право бере свій

початок ще у найдавніші часи (звичайно, у певній своїй трансформації), і розвивалось одночасно із суспільством, змінюючи свої риси відповідно до потреб та менталітету людей певної територіально сформованої громади. Саме це свідчить про історизм кримінального законодавства, його динаміку та поступову кореляцію із кримінологією, виконавчим правом та іншими юридичними галузями. Однією з таких галузей стало трудове право, котре потребувало захисту засобами кримінального права.

Отже, враховуючи цінність розгляду ретроспективи становлення та розвитку кримінального законодавства в частині охорони трудових відносин для відстеження субзв'язків кримінального права та кримінології в межах останніх пропонуємо зупинитись на цьому питанні більш детально.

Варто звернути увагу, що розвиток трудового законодавства та його кримінально-правового захисту не корелюються, що пояснюється ретроспективними особливостями, тривалою відсутністю взаємозгодженості між міжнародним та українським законодавством. Можна сказати, що теоретично генезу кримінально-правового захисту трудових прав громадян можна етапізувати наступним чином: 1) *друга половина XIX ст. – перша половина XX ст.* – скасування кріпацького права, індустріальний розвиток із поступовою інтеграцією трудових відносин у промислову практику; створення першого кодифікованого українського акту, котрий регулював трудові відносини (Кодекс законів про працю РСФРР, прийнятий у 1918 році); 2) *1941–1945 роки* – період занедбання трудового та кримінального законодавства, погіршення становлення працівників через воєнні дії; 3) *1945–1991 роки* – відновлення правового становища працівників із наступним прийняттям Основ законодавства СРСР і союзних республік про працю та КЗпП УРСР; 4) *1991 – до сьогодні* – регулярна робота над Кодексом законів про працю; створення у Кримінальному кодексі 2001 року окремого розділу, присвяченого захисту трудових прав громадян; період створення повноцінної кримінально-правової бази для захисту трудових прав людини.

«Трудові відносини у їх елементарному розумінні виникли ще у часи Київської Русі. На початку формування Київської Русі «звичай, як джерело права, виступає провідним регулятором суспільних відносин», однак, у подальшому ці правові звичаї ставали нормами писаного права у результаті спроб їх кодифікації» [1, с. 103]. «Однак, не можна стверджувати, що усі правові звичаї були у незмінному характері відображені у нормах перших законів Київської Русі. Справа у тому, що звичаєве право Київської Русі форму-

валось на основі правил взаємовідносин людей (зокрема, й у межах питання з приводу несамотійної праці), що складались у первіснообщинний період. Певна річ, що їх змістовне наповнення у змінюваних умовах суспільного існування людей не характеризувалось незмінністю. При цьому суттєво норми звичаєвого права знайшли свій розвиток у процесі їх кодифікацій. Слід погодитись із тим, що наймані працівники «були фактично безправними», а самі трудові відносини «мали цивільний, адміністративний характер»» [2, с. 15]. Саме тому, законодавець не вбачав за необхідне внесення до кримінального законодавства відповідальність за порушення трудових прав. Варто звернути увагу на те, що за часів Київської Русі увага приділялась іншим кримінальним правопорушенням, котрі було спрямовано на порушення інтересів князівства, держави та окремих осіб.

«Іншими словами, на Русі-Україні створювались такі нормативні умови, за яких кожен член суспільства обмежувався в особистій свободі на користь повинності» [3, с. 38–39], «а ця повинність становила собою основу правового регулювання забезпечення стабільності «трудових правовідносин», що могли (та, як правило, такими й були) становити тягар для «працівника». Однак, певна річ, протягом розвитку правового регулювання відповідного феномена у розглядуваний період спостерігається значне розширення розуміння забезпечення стабільності таких відносин. У цьому сенсі зазначимо, що першою категорією «працівників», що сформувалась на території сучасної України, була категорія «закупів», про яких вже йшлося у Великій редакції «Руської Правди» (цей кодекс містив спеціальний «Статут про закупів»), в якій «змальовується закуп, як трудівник, що працював у феодалському господарстві і проживав у дворі феодала». Тобто, закуп міг виконувати свої трудові обов'язки («працювати у полі тяглом і реманентом, що належали його господарю, доглядати доручені йому тягло і знаряддя праці, а також відповідати за них») «лише за умови постійного проживання на господарському дворі»» [4, с. 58]. «До закупів,

як правило, відносились «члени міських і сільських громад, які розорилися, збігли холопи. З метою виживання вони уклали договори про наймання не тільки з боярами, а й з городянами й іншими наймачами. Поряд із тим, вже з норм кодифікованого акту «Правосуддя Митрополіче» впливає поява наприкінці XII ст. (або на початку XIII ст.) нової категорії «працівників» – «наймитів», якими були трудящі, котрі взаємодіяли з «наймачем» у межах відносин найму. Наймит отримував від пана не «купу», а «завдаток», отримував право покинути свого хазяїна (навіть не виконавши роботу» [5, с. 129]), «виплативши йому подвійний завдаток» [6, с. 13–14]. Вказане підтверджує вищеведену нами думку про те, що фактичний розвиток законодавчої практики кримінально-правового захисту трудових відносин розпочався лише у XVII ст., оскільки до цього часу не було гострої потреби, а нормотворчість обмежувалась виключно виданням судебників, котрі на той час були загальнодержавними кодексами. Звичайно, також видавались нормативно-правові акти, котрі регулювали взаємовідносини держави із окремими соціальними групами (наприклад, статутами), однак основною метою актів було також доповнення судебників.

«Трудове право як самостійна галузь права та законодавства загалом розпочинає шлях свого розвитку після Французької революції 1848 року, яка мала своїм наслідком проголошення принципу свободи праці. К.Л. Томашевський вказує на те, що виникнення так званого «фабричного» («робочого», «соціального») законодавства зазвичай відмічається в XIX ст. Фабричне законодавство – результат становлення і розвитку капіталістичних відносин в суспільстві або іншими словами – певні поступки «праці» з боку «капіталу». Але якщо на Заході трудове законодавство стало формуватися в основному завдяки активній діяльності профспілок, то в Російській імперії, а разом з нею і в білоруських губерніях – під впливом хаотичного страйкового руху, загрози, яка походить від соціалістичної ідеології і радикальних політичних поглядів. Перші закони, спрямовані на захист трудових прав найманих

працівників, були прийняті в зарубіжних державах на початку XIX ст.» [7, с. 24]. «В часи становлення трудового законодавства, зокрема й становлення трудових прав працівників, здійснюються розробка й прийняття нормативно-правових актів, які були покликані забезпечувати захист трудових прав працівників й створювати можливості для їх належної реалізації. Так звані «фабричні закони» було прийнято впродовж 1882–1886 рр. Вони були спрямовані на врегулювання найгостріших питань взаємин робітників і роботодавців. Причиною, що спонукала законодавця до прийняття «фабричних законів», стали масові заворушення робітників у 1875–1882 рр. Зокрема вони відбулися у Юзівці (Донецький басейн), Орехово-Зуєві, Петербурзі, Варшаві, Нарві. Варто відзначити, що першим із «фабричних законів» став закон, що закріплював Правила роботи малолітніх на заводах, фабриках і мануфактурах (1882 р.), у якому встановлювалося, що до фабричних робіт діти допускаються не раніше 12 років (ст. 108)» [8, с. 156]. Отже, можна сказати, що невдоволення працівників умовами праці, їх масові збори стали основними причинами для перших спроб не тільки удосконалити трудове право, а і заклало підґрунтя для будівництва кримінально-правової платформи, яка б була здатна гарантувати працівникам захист їх трудових прав. Звичайно, що в цьому контексті першочергової уваги заслуговували неповнолітні особи, права яких у той часовий проміжок поступово починали визнаватись пріоритетними.

«Малолітні діти (12–15 років) не повинні працювати більше 8 годин на добу та 4 години підряд (пізніше почала допускатися робота до 9 годин на добу і 4, 5 години підряд). Наступний «фабричний закон» від 03 червня 1885 року присвячувався нічній роботі підлітків до 17 років і роботі жінок [9, с. 125]. Проте його прийняття негативно було сприйнято тодішніми власниками фабрик та самими робітниками. Несприятливим як для одних, так і для інших було припинення нічних робіт, що, як наслідок, передбачало звільнення робітників нічної зміни. С.В. Венедіктов зазначає: «Вітчизняне дореволюційне

цивільне законодавство було побудоване на римській класифікації договорів. Так, договір *location conduction operarum* був закріплений у Цивільному уложенні як договір про особистий найм, згідно з яким одна особа набуває за винагороду право тимчасового користування послугами іншої особи» [9, с. 16]. «Вже на той момент відбувається поступове формування сучасних трудових правовідносин. Між роботодавцями та працівниками укладалася угода про працю, яка на той час регламентувалася нормами цивільного законодавства й закріплювала трудові права та обов'язки як працівника, так і роботодавця» [8, с. 156]. Розмежування трудових прав працівників із виділенням окремих, привілейованих категорій, таких як неповнолітні та жінки надало можливість законодавцю скласти алгоритм більш якісного їх захисту, шляхом створення чітких трудових правил.

«Аналізуючи специфіку розвитку трудових прав працівників на початку ХХ ст., можемо наголосити на особливій активності тодішніх українців Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, які в той час належали до Австро-Угорщини, що на початку ХХ ст. перебувала на стадії імперіалізму. Після розпаду на початку ХХ ст. Російської та Австро-Угорської імперій частина українських земель увійшла до складу УСРР (УРСР), що була складовою частиною СРСР. Галичина, Волинь, Холмщина й Поділля опинилися під владою Польщі, Підкарпатська Русь (Закарпаття) перейшла до Чехословаччини, а Північна Буковина – до Румунії» [10, с. 198]. «У ті роки панівне становище зайняли монополістичні об'єднання, які постійно зростали. Так, у Галичині в 1903 році налічувалося 24 акціонерні об'єднання, а в 1912 році таких об'єднань було вже 30. На Закарпатті наприкінці ХІХ ст. налічувалося 9 промислових акціонерних товариств з капіталом 4 млн крон. Посилювався процес концентрації виробництва. У 1902–1910 рр. чисельність робітників у Галичині збільшилась на третину, а кількість підприємств зменшилась майже вдвічі. Економіка західноукраїнських земель була багатуокладною, що зумовило наявність різних прошарків

робітничого класу. У 1900 році близько 95% українців, що проживали у Східній Галичині, займалися сільським господарством. Селянство вимагало запровадження загального виборчого права, зборони лихварства, обмеження примусового продажу селянських земель, скасування земельного податку. В аграрних страйках головною була вимога підвищення заробітної плати. Хоча страйки відбувалися стихійно, поміщикам усе ж часто доводилося йти на поступки. На початку ХХ ст. почастишали виступи робітничого класу. Це були переважно економічні страйки. Водночас починають звучати й політичні вимоги: за визнання робітничих організацій, за введення загального виборчого права» [8, с. 157]. Це ще раз підтверджує тісний взаємозв'язок економіки та політики із особливостями реалізації трудових прав осіб та їх кримінально-правового захисту. Саме у зв'язку із цим у 2001 році захист трудових та виборчих, а також інших особистих прав і свобод людини і громадянина було об'єднано в один розділ кримінального законодавства, що пояснюється спільним родовим об'єктом, яким є суспільні відносини, що забезпечують дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина.

«Окремі страйки набувають загальнодержавного значення. До них належали страйки будівельників (1902 р.) та нафтовиків Борислава (1904 р.). У 1905–1907 рр. страйковий рух під впливом російської революції досяг кульмінації. Завоювавши у 1907 році загальне виборче право на виборах до австрійського парламенту – рейхстагу, трудящі Галичини в 1908–1914 рр. розгорнули боротьбу за загальне виборче право до галицького сейму та органів місцевого самоврядування. Галичина направила до австрійського парламенту понад 20 українців, у тому числі 17 націонал-демократів, трьох радикалів і одного соціал-демократа» [11, с. 121–123]. «Проте подальших законодавчих змін у контексті саме кримінально-правового захисту трудових прав працівників не було прийнято на територіях сучасної України, які перебували в різні часи у складі Австро-Угорщини, Румунії, Російської імперії. Суттєвого регулювання за період 1914–1918 рр., тобто за

часів Першої світової війни, не було. Відбувалися хаотичні зміни, перш за все, у політичному та економічному аспектах. Було ненадовго створено УНР і здійснено спробу об'єднання українських земель в окремі державі, однак реальних змін не відбулося. Україна так і не стала не тільки незалежною, а й навіть автономною державою. Внаслідок цього недоцільно вести мову про кримінальне законодавство, а також належний кримінально-правовий захист трудових прав» [8, с. 158]. До речі, цікавим аспектом є те, що до страйку як до способу волевиявлення та реалізації трудових прав звертались ще мислителі Афіні та Стародавнього Риму, підтримуючи цей феномен та вважаючи його не тільки допустимим, але й корисним.

«Наприкінці XIX – на початку XX ст. Й. Войтинський, при дослідженні питань невиплати працівникам заробітної плати, відштовхувався саме від наслідків страйків, поділяючи їх на ті, що настають для: 1) працівників, які беруть участь у страйку, а також для працівників, які не беруть у ньому участі, але не з'являються на роботі через побоювання насильства з боку страйкарів; 2) фабричної адміністрації, яка зупинила роботу фабрики; 3) обох сторін трудових відносин, якщо розглядати страйк як непереборну силу» [12, с. 5–9]. «До досліджуваної проблематики зверталися і фахівці у галузі кримінального права. Зокрема, М. Полянський у циклі своїх праць розглядав питання свободи промислових асоціацій, права на страйк та колективних договорів. Крім цього, у роботі «Коалиции рабочих и предпринимателей с точки зрения уголовного права» дослідник розглядав «право коаліцій» як право груп та акцентував увагу на тому, що воно являє собою не суму прав, які належать окремим особам, а самостійне право, котре здійснюється групами осіб, що пов'язані між собою спільним економічним становищем. Цим самим науковець обґрунтував виокремлення колективних трудових прав, пов'язав їх із правом на коаліцію, правом на страйк та правом на укладання колективного договору. На його думку, суб'єктами коаліції виступають робітники (службовці) і роботодавці, а профспілки являють

собою різновид коаліції» [13, с. 2–16]. «М. Полянський був прибічником легалізації права на страйк та відміни кримінальної відповідальності за участь у ньому; учений безпосередньо пов'язував страйк із коаліцією; профспілки характеризував як різновид коаліції; обґрунтовував право робітників на коаліцію й проведення страйків з точки зору їх економічної доцільності» [14, с. 85]. На сьогоднішній день страйк визнаний нашою державою як тимчасове колективне припинення роботи, що є крайнім засобом, котрий може застосовуватись після інших невдалих спроб вирішити конфлікт із роботодавцем. Основною умовою є добровільність страйку, що передбачено і кримінальним законодавством (ст. 174 примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку). Таким чином, в цьому контексті ми можемо прослідкувати певну наступність у праві в частині кримінально-правового захисту трудових відносин в Україні.

«Так, в УНР доби Центральної Ради кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство базувалося, з одного боку, на кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві Російської імперії із змінами, внесеними Тимчасовим урядом, а з іншого – на власних нормативних актах. Останні встановлювали нові кримінальні норми, доповнювали, змінювали чи скасовували вже існуючі. Подекуди видавалися законодавчі акти місцевих органів влади, що визначали, які діяння в певному повіті чи волості є злочинними і встановлювали міри покарання за них. Мала також місце законодавча ініціатива судових органів, які внаслідок застарілості законодавчої бази самі змушені були вирішувати, які діяння вважати злочином і яку міру покарання за них слід встановлювати» [15, с. 113–118]. «Зберігала чинність в Українській Народній Республіці і постанова Тимчасового уряду «Про вжиття заходів проти осіб, що загрожують обороні держави, її внутрішній безпеці та завоюванням революції 1917 року» від 02 серпня 1917 року, згідно з якою військовий міністр за погодженням з міністром внутрішніх справ у позасудовому порядку міг відправити до в'язниці (безстрокова каторга) осіб, діяльність яких,

на його думку, підпадала під дію названої постанови, а також депортувати їх за межі України. Безпосередньо з її власних нормативних актів кримінально-правового характеру найважливішими в УНР доби Центральної Ради були: III Універсал, що декларував скасування смертної кари (підтверджено Конституцією УНР); «Закон про амністію» від 19 листопада 1917 року, що став правовою основою звільнення усіх засуджених за політичні злочини» [16, с. 244–247]. Така увага до політичних та військових кримінальних правопорушень законодавця була цілком логічною: події цих років, котрі мали революційний характер змушували створювати нові заходи та засоби реагування на спроби посягати на державу, її устрій та правлячу верхівку. Саме тому, кримінальним правопорушенням, котрі посягали на трудові відносини увага майже не приділялась.

«Особливості першого етапу становлення та розвитку трудових прав і системи їх кримінально-правової охорони полягають у прийнятті основ правового регулювання трудових прав працівників, які забезпечували надання їм права на належну й гідну винагороду. Окрім того, в цей час приймаються правові норми, що гарантували кримінально-правовий захист трудових прав працівників від невивлати заробітної плати тощо. Стаття 13 Закону «Про найм робітників і правила нагляду за фабричними заводами» передбачала надання працівникам можливості припинити трудові правовідносини у зв'язку з невивлатою заробітної плати, а також ще й отримати компенсацію за завдану шкоду. В дійсності склалася ситуація, при якій захищалися більше права роботодавця, а працівникам, які зовсім недавно були кріпаками, не було надано навіть можливостей щодо реалізації їх трудових прав, не говорячи вже хоча б про якийсь кримінально-правовий захист внаслідок їх порушення. Формування законодавчих основ правового регулювання захисту працівників та його становлення (1918–1921 рр.). 25 січня 1918 року в більшовицькій Росії був прийнятий Закон «Про восьмигодинний робочий день». Він став одним із перших у світі норматив-

но-правових актів, що закріпив максимальну тривалість робочого часу. У цьому Законі не тільки визначалась тривалість робочого часу – 48 годин на тиждень, а й регламентувалися особливості найму жінок і неповнолітніх, понаднормова і нічна праця. 02 липня 1918 року Положенням РНК УСРР «Про порядок затвердження колективних договорів (тарифів), що встановлюють ставки заробітної плати й умови праці» було врегульовано питання змісту колективного договору, порядку прийому та звільнення робітників, нормування робочого часу й оплати праці працівників з обов'язковим урахуванням їх кваліфікації, складності роботи й інших умов праці. Безпосередню участь в укладанні колективних договорів, у розробці положень про оплату праці, тарифи й ставки заробітної плати брали профспілки» [17, с. 13]. Таким чином, саме в цей час було створено низку нормативно-правових актів, котрі заклали певну платформу для будівництва кримінально-правової охорони трудових відносин: було встановлено правила взаємовідносин працедавця та працівника, порушення яких було недопустимим, а тому потребувало наслідків у вигляді кримінальної відповідальності.

«10 грудня 1918 року було прийнято перший КЗпП Росії, дія якого на підставі договору про воєнно-політичний союз поширювалася і на територію України. З прийняттям першого КЗпП була одночасно реалізована спроба об'єднати всі акти про працю, видані за рік існування радянської влади, привести їх у відповідну систему. КЗпП 1918 року визначив, що умови праці в державних установах регламентуються тарифними положеннями, затвердженими Народним комісаріатом праці – НКП (ст. 7), а умови праці на всіх підприємствах і в усіх господарствах регламентуються тарифними положеннями, що розробляються професійними спілками за погодженням з керівниками або власниками підприємств і господарств, затвердженими НКП (ст. 9). Ці положення по суті були колективними договорами, однак самого терміну «колективний договір» не було» [17, с. 13]. «Після жовтневого перевороту 1917 року відбулося зна-

чне зрушення в напрямі становлення та розвитку законодавства у сфері праці, що передбачало закріплення основоположних прав і свобод працівників, а також гарантій їх реалізації. Одночасно з регулятивним законодавством формувалися й кримінально-правові засоби захисту прав працівників. І.Я. Терлюк вказує на те, що ідейні засади формування в Росії нового «червоного» права було вироблено після Жовтневого перевороту, коли російські більшовики відмовилися від попередньої державно-правової системи. В умовах відсутності нових писаних норм згідно із широко розповсюдженою в цей час теорією «соціальних функцій права» основним джерелом права, зокрема кримінального, ставала так звана «революційна правосвідомість» [18, с. 95]. Умовно кажучи, «революційна правосвідомість» передбачала, що громадяни країни мають вчиняти дії, які сприятимуть розвитку тогочасної держави, а остання, у свою чергу, буде вирішувати чи є ці дії доцільними та чи допустимі вони як законні для інтересів правлячої верхівки. Тобто, в цьому випадку доцільність була протиставлена законності, що призвело до перегляду кримінального законодавства та його невиправданого редагування, котре полягало у відмові від Особливої частини Кримінального кодексу. Це пояснювалось тим, що, фактично, для вирішення справи суду була потрібна тільки Загальна частина, котра пропонувала алгоритм взаємодії з кримінальним правопорушником, самі його дії визнавались або не визнавались суспільно небезпечними з точки зору суб'єктивного бачення судді.

«Основним засобом творення права проголошувалася «революційна правотворчість», в основі якої лежав принцип посилення заходів позаправового впливу. Революційна правотворчість здійснювалася як самими судовими органами, так і органами влади (надзвичайними). Шляхом революційної правотворчості, на думку тодішніх теоретиків радянського права, планувалося запровадження так званого своєрідного права. Ця «своєрідність» розумілась як обмеження й підпорядкування права інтересам диктатури пролетаріату. Таке положення теорії

радянського кримінального права дозволяло будь-які посягання на інтереси робітничого класу кваліфікувати як злочин. При цьому надзвичайно широко тлумачився зміст посягання, що дозволяло у найширших межах застосовувати кримінальну репресію» [19, с. 53–54]. «Спеціальних, конкретизованих кримінально-правових засобів захисту трудових прав працівників на той час не було. Керівним інструментом регулювання усіх правовідносин, зокрема й щодо кримінально-правової охорони, виступала радянська ідеологія, заснована на принципах верховенства пролетаріату й інтересів останнього, доцільності тощо. Кодекс законів про працю РСФРР 1918 року не містив спеціального розділу про порядок вирішення трудових спорів, однак ряд норм регламентували порядок і умови їх розгляду. Так, наприклад, ст. 40 встановлювала, що на підставі постанови відповідного органу і в інтересах справи працівник міг бути переведений на іншу роботу і при цьому за ним зберігалось право оскарження такої постанови до місцевого або обласного відділу праці» [20, с. 15]. «Тобто вже з прийняттям першого кодифікованого акта трудового законодавства з'являються перші форми й засоби захисту трудових прав працівників, зокрема трудові, що надавали змогу оскаржувати рішення у разі наявності порушень трудових прав працівників. Нагляд за дотриманням трудового законодавства відповідно до ст. 128 Кодексу законів про працю 1918 року здійснювала інспекція праці, що перебувала у віданні Народного комісаріату праці та його місцевих органів (відділів праці). Інспектори праці обиралися відповідними радами професійних спілок. При цьому ст. 131 наділяла інспекторів праці правом притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних у порушенні трудового законодавства» [21, с. 19]. «Спеціально утворений орган нагляду за дотриманням законодавства у сфері праці був уповноважений виявляти порушення трудових прав працівників та притягувати порушників до відповідальності, в тому числі й до кримінальної» [18, с. 96]. Таким чином, саме на початку ХХ століття була сформована основа трудового законодавства, котра,

у свою чергу, створила певний «скелет», на якому будувались кримінально-правові уявлення про захист права громадян на працю. Певні риси та бачення радянського законодавця пройшли тривалий шлях та були вдало інтегровані у чинне кримінальне законодавство, але у більш сучасній та комфортній для менталітету та потреб українського суспільства формі.

Так, О.І. Кисельова також підкреслює, що «основа трудового законодавства України була сформована ще за радянських часів і досі несе на собі відбиток марксистської ідеології. У зв'язку з трансформацією трудових відносин після переходу до ринкової економіки виникла необхідність його реформування, в основі якого має лежати нова концепція трудового права» [22, с. 65–66]. «Є.В. Краснов, досліджуючи процес становлення і розвитку трудових прав у країнах Заходу та національній юридичній практиці, виокремив такі його особливості... у ХХ ст. розвиток трудових прав відбувався у двох основних напрямках. По-перше, до середини ХХ ст. зростала роль держави у забезпеченні трудових прав працівників, розширювалися трудові права, підвищувався рівень їх юридичних гарантій. З другої половини ХХ ст. змінилася роль держави у регулюванні трудових прав, вона виступила соціальним партнером представників працівників і роботодавців. По-друге, ХХ ст. ознаменувалося формуванням міжнародних стандартів трудових прав, які містяться в актах ООН, МОП, регіональних організацій (РЄ, ЄС та ін.). За радянських часів правова регламентація трудових прав здійснювалася у централізованому нормативному порядку. Для цього періоду було характерним патерналістське ставлення держави до працівника, а доктринальним обґрунтуванням розвитку трудових прав став юридико-позитивістський підхід» [18, с. 98]. Вплив міжнародного права, насправді, є безцінним. Формування стандартів свідомого труда, належного матеріального забезпечення з одного боку, а також створення сучасної і досі актуальної системи кримінально-правової охорони конституційних прав громадян, котра є універсальною і дієвою – з іншого надало можливість низці держав удосконалити власні кримінальні законодавства.

«У КК 1922 р. було встановлена відповідальність за порушення трудових прав, зокрема, відповідальність і за порушення законодавства про працю, і за порушення законодавства про охорону праці, не лише в одному розділі, а й в одній ст. 132. Це стаття передбачала відповідальність за порушення наймачем установлених Кодексом законів про працю і загального положення про тарифи правил, що регулюють тривалість робочого дня, понаднормові години, нічну роботу, роботу жінок і підлітків, оплату праці, прийом і звільнення, а також спеціальних норм про охорону праці. З прийняттям КК 1927 р. розташування норм про порушення законодавства про працю та законодавства про охорону праці не змінилося. Аналогічна ситуація склалася з прийняттям КК УРСР 1960р., в якому кримінально-правові норми, що встановлювали відповідальність за злочини проти трудових прав, склали окрему главу IV «Злочини проти політичних та трудових прав громадян», в яку входили і порушення законодавства про працю, і законодавства про охорону праці» [22, с. 225]. Отже, можна сказати, що з 1922 року кримінальне законодавство почало розвиватись в частині захисту трудових правовідносин.

«У свою чергу, соціалістична держава гарантувала працівникам тільки трудові права, встановлені трудовим законодавством. Право на працю перетворилося на загальний обов'язок працювати. Умови договорів про працю регламентувалися законодавцем. Роль колективних договорів у регулюванні трудових відносин була формальною. Допускалося обмеження індивідуальних трудових прав на користь колективних трудових прав» [23, с. 6]. «З середини 1960-х рр. у зв'язку із проведенням господарських реформ, розширенням прав підприємств відбулося деяке розширення локальної нормотворчості при збереженні ролі централізованого державного регулювання. Серед функцій трудового права головною визнавалася виробнича функція. У 70-80-ті рр. ХХ ст. вчені-трудовики М.Л. Бару, Л.Ю. Бугров, С.О. Іванов, Р.З. Лівшиць, А.Г. Орлов, О.С. Пашков, В.Г. Ротань та ін. звернулися до проблем правового статусу особистості,

що свідчило про відступ від позитивістського підходу до трудових прав і повернення до теорії природних і природжених прав. Був визнаний пріоритет соціальної функції трудового права щодо виробничої. У науковому обґрунтуванні трудових прав намітився поворот до особистості працівника, правового захисту його честі та гідності, визнання свободи праці та творчого потенціалу конкретної особистості. Прийняття Конституції України ознаменувало зміну напрямку розвитку основних трудових прав у руслі загально-цивілізаційних цінностей. У Конституції України проголошено низку основних трудових прав відповідно до міжнародних трудових стандартів. На межі ХХ–ХХІ століть відбувається трансформація трудових прав, які розвиваються в умовах глобалізації економіки, індустріального суспільства. Цей період пов'язується з формуванням самостійного інституту в системі трудового права – інституту захисту трудових прав людини» [23, с. 6–7]. Отже, остаточно інститут захисту трудових прав людини, у тому числі – кримінально-правового відбувся лише у ХХІ столітті. У чинному Кримінальному кодексі 2001 року було передбачено V розділ «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина», в якому передбачено такі суспільно небезпечні діяння проти трудових прав як: перешкодження законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій (ст. 170), перешкодження законній професійній діяльності журналістів (ст. 171), грубе порушення законодавства про працю (ст. 172), грубе порушення угоди про працю (ст. 173), примушування до участі у страйку або перешкодження участі у страйку (ст. 174), невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат (ст. 175). Такий, достатньо широкий перелік протиправних діянь, котрі посягають на нормальні трудові відносини, обумовлений прийняттям Конституції України, котра визнала людину, її права та свободи найвищою цінністю, котрі мають охоронятися усіма засобами, у тому числі – засобами кримінального права.

Таким чином, проведене дослідження дозволило встановити, що теоретично генезу кримінально-правового захисту трудових прав громадян можна етапізувати наступним чином: *перший етап* – період зародження загальних (базових) прав людини у їх первісному розумінні (з IV ст. до н.е. до XIII ст. н.е.); *другий етап* – період становлення нормативно-правового регулювання основних, визнаних народом та державою прав людини; період стрімкого наукового розвитку, становлення сучасного бачення правової доктрини, формування законодавчого визнання права людини на працю та його нормативно-правовий захист (з XIII ст. до XVII ст.); *третій етап* (XVII ст. – ХХІ ст.) – період формування остаточного законодавчого уявлення про трудові відносини та їх юридичне закріплення. В межах цього етапу необхідно виділити структуру розвитку українського трудового законодавства та його захисту, оскільки саме цей період в історії українського права є визначним: 1) *друга половина XIX ст. – перша половина XX ст.* – скасування кріпацького права, індустріальний розвиток із поступовою інтеграцією трудових відносин у промислову практику; створення першого кодифікованого українського акту, котрий регулював трудові відносини (Кодекс законів про працю РСФРР, прийнятий у 1918 році); 2) *1941–1945 роки* – період занедбання трудового та кримінального законодавства, погіршення становлення працівників через воєнні дії; 3) *1945–1991 роки* – відновлення правового становища працівників із наступним прийняттям Основ законодавства СРСР і союзних республік про працю та КЗпП УРСР; 4) *1991 – до сьогодні* – регулярна робота над Кодексом законів про працю; створення у Кримінальному кодексі 2001 року окремого розділу, присвяченого захисту трудових прав громадян; період створення повноцінної кримінально-правової бази для захисту трудових прав людини.

#### **Список використаної літератури:**

1. Поляруш С. І. Оформлення юридичного статусу жінки за шлюбно-сімейним правом Київської Русі. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного*

- університету імені Володимира Винниченка. Серія : Історичні науки. 2010. № 13. С. 102–108.
2. Остапенко Ю. О. Правове регулювання трудових прав в Україні до завершення Української революції. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 3. Т. 2. С. 11–15.
  3. Курс російського трудового права: Часть общая. В 3-х т. / под общ. ред. С. П. Маврина, А. С. Пашкова. СПб. : С.-Петербург. ун-т, 1996. Т. 1. 573 с.
  4. Гураль П. Ф. Господарська діяльність територіальної громади у Київській Русі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія : Юридична*. 2008. Вип. 3. С. 53–65.
  5. Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. М. : Моск. ун-т, 1953. 192 с.
  6. Удовенко І. О. Специфіка процесу формування та становлення найманої праці в умовах феодалізму на землях Київської Русі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки*. 2015. Вип. 14, ч. 3. С. 12–15.
  7. Томашевский К. Л. Очерки трудового права (история, философия, проблемы систем и источников). Минск : Изд. центр БГУ, 2009. 335 с.
  8. Куцевич М. П. Проблеми захисту трудових прав працівника засобами кримінального права : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.05. 12.00.08. Одеса, 2018. 460 с.
  9. Бірюкова А. Г. Окремі питання становлення та розвитку трудового законодавства в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. С. 66–70.
  10. Беніцький А. С. Відповідальність за причетність до злочину та співучасть у злочині згідно з кримінальним кодексом УСРР 1922 і 1927 рр. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 197–206.
  11. Мирончук В. Д. Історія України : навчальний посібник. 2-ге вид., виправл. К. : МАУП, 2002. 328 с.
  12. Войтинский И. С. Стачка и рабочий договор по русскому праву. СПб., 1911. С. 5–9.
  13. Полянский Н. Н. Коалиции рабочих и предпринимателей с точки зрения уголовного права. Москва : Тип. Имп. Моск. ун-та, 1909. 434 с.
  14. Лушникова М. В. Трудовое право и уголовное право: жизнь и научное наследие Н. Н. Полянского и В. Н. Ширяева. *Вестник трудового права и права социального обеспечения. Вып. 1 : Основатели ярославской школы трудового права и права социального обеспечения: портреты на фоне времени*. Ярославль : Яросл. гос. ун-т, 2006. С. 84–101.
  15. Мигаль С. М. Конституційне визнання права на страйк. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2009. № 2. С. 35–46.
  16. Чанишева Г. І. Колективні відносини у сфері праці: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання : автореф. дис. ... д-ра юрид. Наук : 12.00.05. Харків, 2002. 38 с.
  17. Бунчук О. Б. Дослідження правового становища Галицького селянства у наукових працях І. Я. Франка. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія : Правознавство* : зб. наук. праць. 2005. Вип. 306. 124 с.
  18. Боняк В. О., Коломоєць Ю. О. Конституційне право на страйк в Україні: теоретичний і прикладний аспекти : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 168 с.
  19. Конституція України: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина : навч. посібник / авт-уклад. М. І. Хавронюк. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : А.С.К., 2003. 384 с.
  20. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 632 с.
  21. Киселев И. Я. Трудовое право России и зарубежных стран. *Международные нормы труда* : учебник. Москва : Эксмо, 2005. 607 с.
  22. Луцик Г. Д. Злочини проти трудових прав людини: проблемні питання об'єкта за чинним КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Львів : ЛьвДУВС, 2009. Вип. 4. С. 224–235.
  23. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2008. 180 с.

---

**Zhdan M. History of formation and development of criminal legislation of Ukraine in terms of protection of labor relations**

*The article considers the history of formation and development of criminal legislation of Ukraine in terms of protection of labor relations. It is pointed out that the development*

*of labor legislation and its criminal law protection are not correlated, which is explained by retrospective features, long-term lack of coherence between international and Ukrainian legislation. We can say that theoretically the genesis of criminal law protection of labor rights of citizens can be staged as follows: 1) the second half of the nineteenth century. – the first half of the twentieth century. – abolition of serfdom, industrial development with the gradual integration of labor relations into industrial practice; creation of the first codified Ukrainian act, which regulated labor relations (Code of Labor Laws of the RSFSR, adopted in 1918); 2) 1941–1945 – a period of neglect of labor and criminal law, the deterioration of the formation of workers through hostilities; 3) 1945–1991 – restoration of the legal status of employees with the subsequent adoption of the Fundamentals of the legislation of the USSR and the Union Republics on labor and the Labor Code of the USSR; 4) 1991 – to date – regular work on the Code of Labor Laws; creation of a separate section in the Criminal Code of 2001 devoted to the protection of labor rights of citizens; the period of creating a full-fledged criminal law framework for the protection of human rights. It is concluded that the final institute of protection of labor human rights, including criminal law, took place only in the XXI century. The current Criminal Code of 2001 provided for Section V "Criminal Offenses against Electoral, Labor and Other Personal Rights and Freedoms of Man and Citizen. Quite a wide range of illegal acts that encroach on normal labor relations, due to the adoption of the Constitution of Ukraine, which recognized man, his rights and freedoms of the highest value, which must be protected by all means, including – criminal law.*

**Key words:** labor rights, criminal legislation, criminal offense, citizens, history, retrospective.